

В. М. ДАНИЛЕНКО
(Київ)

ПРО НАСКЕЛЬНІ ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

Кам'яна Могила являє собою залишок великого пісковикового порога четвертинного віку, розташованого на правому березі р. Молочної, за 15 км північніше м. Мелітополя. Пісковик і піщана основа, на якій залягає поріг, датуються сарматським ярусом. Саме тоді, коли Кам'яна Могила стала частиною суходолу, на всій її периферії (очевидно, внаслідок річкової ерозії) утворилися численні гроти, що згодом збільшилися у зв'язку з діяльністю еолових чинників. У пізніший геологічний час, коли вивітрювання досягло значної інтенсивності, більшість гротів обвалилась і від них лишилися тільки їх основи — „кармани“.

В цей час, у період постійного руйнування Кам'яної Могили, численні наскельні зображення в гротах були вже явищем глибокої давнини.

Нині основна частина зображень зникла внаслідок вивітрювання пісковикових скель. Менша частина зображень збереглася на плитах, що сковзали вниз по піщаній „подушці“, і незначна частина — у залишках колись великих гротів.

Як незвичайне природне явище, Кам'яна (Чортова) Могила здавна привертала увагу різних людських груп. Навіть і тепер про неї переказують багато різних легенд.

Внаслідок багаторічних досліджень, початих автором цих рядків у 1934 р., з'ясувалося, що в ближчих околицях Кам'яної Могили є дуже багато культурних залишків, що належать різним епохам — від кінця палеолітичного часу до перших століть н. е.

Пісковик Кам'яної Могили зберіг на собі сліди образотворчої діяльності, які відбивають майже всі археологічно зафіксовані тут етапи розвитку людської культури.

Очевидно, з того часу, коли Кам'яна Могила вийшла з річкових вод, вона стала місцем культу. Про це свідчить і велика кількість виявлених у гротах різночасних наскельних зображень і відсутність у них будь-яких слідів так званого культурного шару.

Ще наприкінці минулого століття звістки про археологічний скарб, знайдений на Кам'яній Могилі, зацікавили М. І. Веселовського. Дослідження Кам'яної Могили не виправдали сподіванок вченого, хоч він і виявив тут стародавні зображення, але яким тоді не приділив належної уваги¹.

¹ ОАК за 1890 г., СПб, 1893, стр. 2—4.

У 1934—1935 рр. Кам'яну Могилу почав досліджувати автор, який в цей час був співробітником Мелітопольського музею краєзнавства. Тоді було виявлено понад десять пунктів із зображеннями.

В 1936 р. на Кам'яній Могилі працювала Азово-Чорноморська археологічна експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР, керована О. М. Бадером. Автор у роботах експедиції в цей час участі не брав. Консультації щодо Кам'яної Могили О. М. Бадеру подали інші співробітники музею.

У 1938 р. Азово-Чорноморська експедиція продовжувала свої роботи; цього разу в них брав участь і автор. Більша частина зображень була описана, чимало було естамповано і сфотографовано.

Публікації, пов'язані з виданням наскельних зображень, мислились у плані археологічного опису їх і деяких спроб розкриття семантики зображень. Цю останню частину роботи взяв на себе автор. У 1939 р. О. М. Бадером і В. М. Даниленком були прочитані на конференції Інституту археології Академії наук Української РСР доповіді про наскельні зображення Кам'яної Могили¹.

Після Великої Вітчизняної війни роботи на Кам'яній Могилі (пам'ятки якої цілком збереглися) та в її околицях відновила у 1947 р. Приазовська експедиція Інституту археології Академії наук Української РСР, керована автором. Робота цієї експедиції ствердила думку про те, що наскельні зображення Кам'яної Могили є важливим історичним джерелом. Тому вже тепер потрібно почати фундаментальні роботи щодо поглибленого вивчення цієї пам'ятки та монографічного видання її культурних скарбів.

Датування зображень чи не найважча частина роботи. Вона неможлива без деякого, хоча б загального розуміння змісту зображень, що як стилістичними ознаками, так і змістом своїм становлять декілька груп.

До першої групи належать два невеликі реалістичні зображення коней, одне з яких (на окремій плиті, коло озера-старіці, на південь від центра Кам'яної Могили) пов'язане із схематизованим зображенням вершника. За змістом ці зображення можна віднести до порівняно пізнього часу. Вони не давніші від розташованого поруч поселення епохи пізньої бронзи і швидше можуть бути пов'язані із залишками скіфо-сарматського часу, виявленими тут-таки.

Більш давньою уявляється друга група зображень — на „кінській плиті“ (рис. 1). Зображення коней тут передані в іншій манері, схематичніше.

Ліву частину плити займають гратчасті композиції у вигляді огорож. Коні зображені в різних комбінаціях, що жваво передають сцену їх ловіння. Зображення як коней, так і інших тварин на „кінській плиті“ інколи перехрещені лініями від гратчастих композицій. Можна зробити висновок, що зображення тварин і гратчастих композицій становлять два елементи однієї сцени і тому про схематизм гратчастих композицій не може бути і мови. „Кінська плита“ в процесі саморуйнування масиву випала з середньої частини давнього гроту. Колись вона була єдиним цілим з тими плитами, які на рисунку видно праворуч і лі-

¹ Стаття С. А. Трусової, КСИИМК, III, М.—Л., 1940, стр. 48.

воруч від вертикальної плити (рис. 2). Положення, близьке до вертикального, плита прийняла порівняно в недавній час.

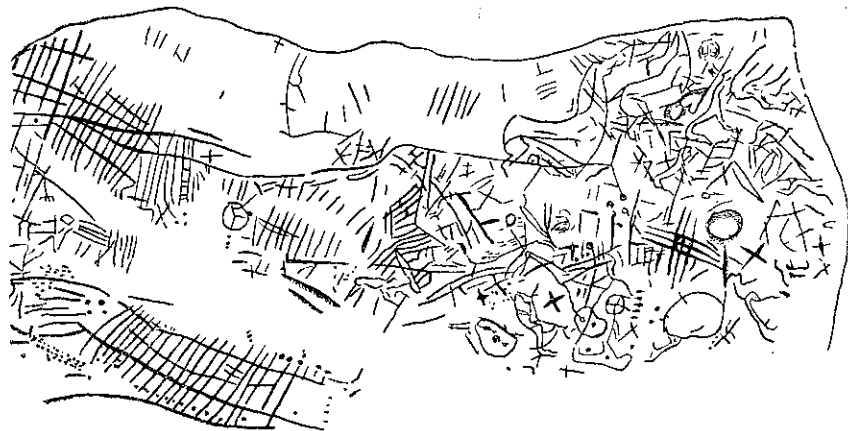

Рис. 1. Зображення вертикальної „кінської плити“.

Рис. 2. Розчищена вертикальна „кінська плита“ із зображенням.

Лінійно-геометричні зображення мають свою повну аналогію і продовження у численних зображеннях на плиті, яку на малюнку видно праворуч.

Верхній край плити ще в давнину обмежив зроблені на ній зображення. Це пояснюється тим, що цей край відділяв рівну „стелю“ від зморшкуватої стіни (плита зліва). На стіні зображення майже ніколи не робились. Слід відзначити, що площини розлому „лівої“ і „вертикальної“ (правої) плит були використані як місця для шліфування кам'яних знарядь. Звідси можна зробити висновок, що грот зруйнувався значно пізніше того часу, коли були зроблені зображення, а шліфувадла — явища ще пізніші.

Нам здається, що зображення цього типу слід швидше пов'язувати з одним із проявів археологічно встановленої тут неолітичної культури.

Композиція групи зображень на „кінській плиті“ в цілому, на нашу думку, досить реалістично передає сцену ловіння коней, що має мисливсько-магічний зміст, яка практично здійснювалась за допомогою складних і значних розмірами дерев'яних загонів. Велика кількість кінських кісток, виявлених у селищах пізнього неоліту в південній Наддніпрянщині (саме в пам'ятках типу Середній Стіг, верхній горизонт), дає підставу припускати існування за часів пізнього неоліту мисливсько-магічних обрядів, що передували полюванню¹. Знахідки цього часу поблизу Кам'яної Могили відзначені Приазовською експедицією у трьох пунктах.

Шліфувадла на Кам'яній Могилі зустрічаються досить часто. Сліди від шліфування лишилися на окремих каменях, що лежать як південніше центра Могили, так і північніше його, на берегах озера-стариці і р. Молочної. Вони зафіксовані нами і на плескуватій вершині Кам'яної Могили, де відповідають невивітrenom ділянкам первинної поверхні скелястого масиву. В інших місцях шліфувадла не збереглися і тільки в одному місці були знайдені уламки плити-шліфувадла на піщаному схилі, які, очевидно, сповзли з вершини. Це дає підставу припускати, що більшість обвалів датується пізнішим часом, ніж час існування шліфувадел. Можна думати, що шліфувадла пов'язані з виготовленням сокир-молотів, уламки яких трапляються тут нерідко. На жаль, матеріал, що є в нашому розпорядженні, не дає можливості для точнішого датування віку цих шліфувадел. Але їх не можна пов'язувати з існуванням коло східного схилу Кам'яної Могили поселення епохи пізньої бронзи. Немає також достатніх підстав пов'язувати їх із численними знахідками епохи ранньої бронзи, виявленими в околицях Могили.

Зображення третьої групи Кам'яної Могили найчисленніші. Для цієї групи характерні тонковрізані вглиб пісковика прямокутні рами, заповнені косою або прямою сіткою. В одному місці природна горловина в скелі була вкрита сіткою, що відтворює зображення плетеного, круглого в перетині предмета. Істотним елементом зображень цієї групи є сигаровидні, овальні і, рідше, трикутні фігури (заштриховані косою або прямою сіткою) та вилоподібні фігури (інколи у вигляді подвоєних вил), які зв'язують між собою інші елементи композицій. Характерні для зображень цього типу також гратчасті композиції (про які мова йшла вище, але значно менших розмірів), зигзаг або композиція із зигзагів та досить схематизовані рисунки риб. Щоб рельєфніше передати об'ємність фігур риб, інколи використовувалися природні зморшки піс-

¹ Збірник Дніпропетр. історико-археологічного музею, стаття А. В. Добровольського, Д., 1929, стор. 103—146.

ковика відповідної форми, що супроводжувались графічними доповненнями.

Зразками (але не кращими) композицій третьої групи є рис. 3 і 4.

Рибальсько-магічна тематика у зображеннях цієї групи виступає досить рельєфно, але навряд чи відбиває сітховий етап рибальства. Основою для утворення цієї тематики були різноманітні рибальські знаряддя. Їх, певне, закріплювали у водоймищі за допомогою відтяжок-кріплень, показаних у вигляді вилоподібних накреслень на рис. 4.

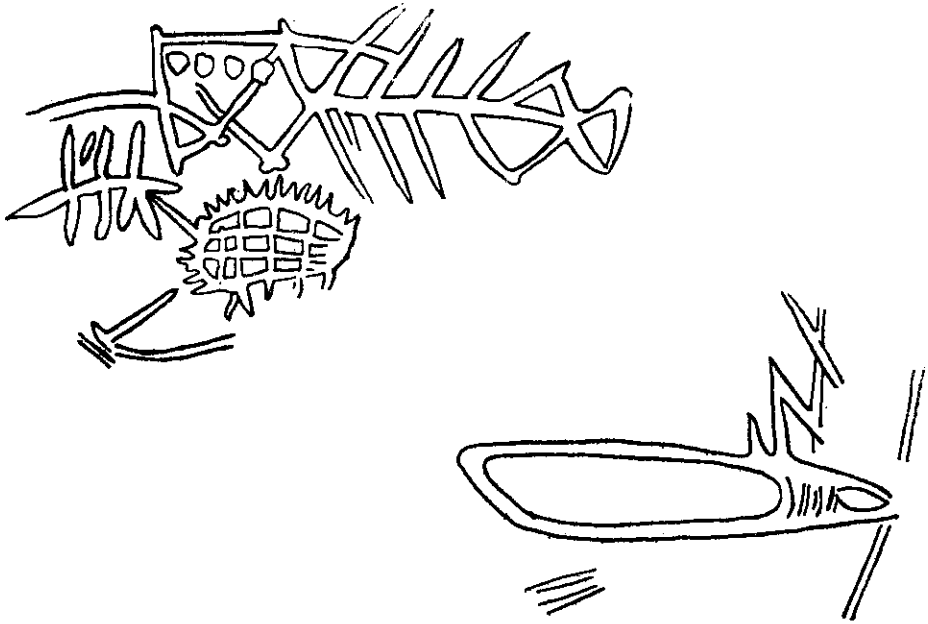

Рис. 3. Повна схема групи зображень на скелі над центральним північним гротом.

Рибальський характер цієї групи стверджують зображення гарпунів, виявлених у Центральному (Північному) гроті. Такий складний рибальський пристрій досить виразно передає „мезолітичне“ зображення в Рунчу (Румунія). Характерно, що людські постаті там трактовано так само, як і єдине зображення людини з Північного гроту.

Цей рибальський пристрій також своєрідно трактовано на кістяному вістрі, знайденому на ранньонеолітичному поселенні на о-ві Сурському, що розташований за 18 км південніше м. Дніпропетровська.

Четверта група являє собою „суходільний“ варіант попередньої групи зображень. З попередньою групою зображень вона пов'язується деякими ознаками (схематизовані зображення рук і, частіше, ступнів ніг), а також прийомом магічного знищення частини зображення („зстукування“, „оббивання“). Якись, можливо, початкові прояви четвертої групи зображень знайдені також серед зображень Центрального гроту Кам'яної Могили (малюнки рук, ступнів ніг і т. д.).

Для четвертої групи зображень характерна велика „плита слідів“, розміром понад 5 м^2 (рис. 5). Цю групу характеризує лабіринт драбиноподібних композицій та довгі смуги із насічок, що відповідають цим композиціям. Вільні місця заповнені зображеннями ступнів ніг і дуже

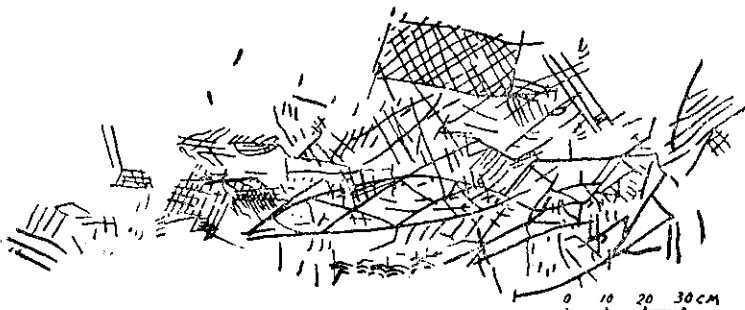

Рис. 4. Основна частина зображень під „повзучим камнем“.

рідко — зображеннями рук. Ступні найрізноманітніших розмірів, інколи сполучені лініями попарно. Деякі ступні зображувалися частково або навмисне пошкоджувалися (наприклад, збивали палець). Навряд, щоб зміст цих зображень був абстрактніший, ніж відтворення приготування мисливців-загонщиків і слідопитів до колективно-мисливських дій.

Рис. 5. Одна з ділянок „плити слідів“.

Як і раніше, зображення третьої групи ми датуємо досить раннім неолітичним часом. Для такого припущення у нас нині є більше підстав, ніж у 1938—1939 рр.

Четверта група зображень генетично пов'язується з попередньою, але своєю загальною змістовою направленістю вона близька і до другої групи.

Для п'ятої групи характерні зображення невеликих фігур тварин (завдовжки близько 20 см), виконаних не штриховою манерою врізування, як у попередніх групах, а способом „протирання“ зображення

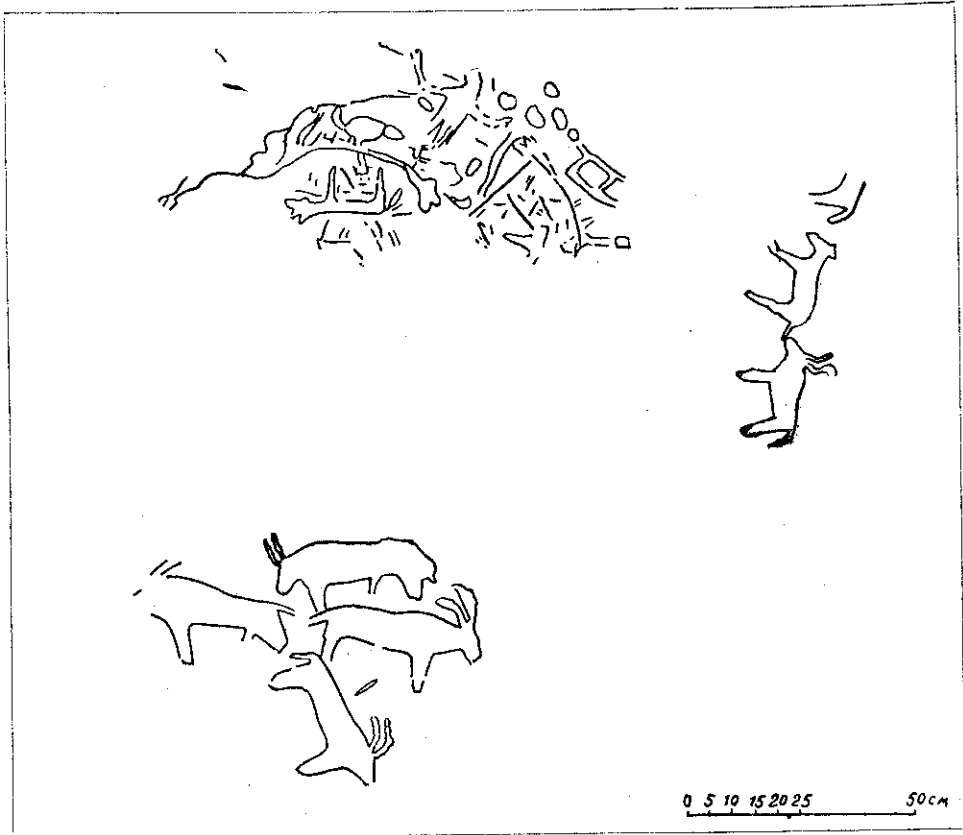

Рис. 6. Розміщення найважливіших груп зображень на стелі „грома мамонта“.

в глибину. Хоч ці зображення трактовані досить умовно, все ж вони передають характерні риси тварин (наприклад, лисиці, вовка, бика та ін.).

Відмінність образотворчої манери відбилась як на прийомах зображення крапок, які зроблені у вигляді невеликих чашовидних заглиблень, так і на характері трактування „геометричних“ зображень, лінії яких досить короткі, порівнюючи з шириною.

Манера протирання площин, інколи у вигляді досить великих овальних або округлих заглиблень, особливо добре простежується у композиції двох хижаків (вовків) і адоруючої людської фігури (рис. 6 і 7). Не менш яскраво ця манера виступає і на зображеннях на плиті, пофар-

бованій вохрою¹. Характерно, що тут гратчасті композиції буквально пригнічують невеликі фігури биків, яких видно між гратчастими огорожами.

Лінійно-геометричні композиції п'ятої групи мають подвійний характер: складних гратчастих огорож, що окреслюють фігури биків, і лінійних рисунків у супроводі стріл чи гарпунів, які відповідають фігурам хижа-

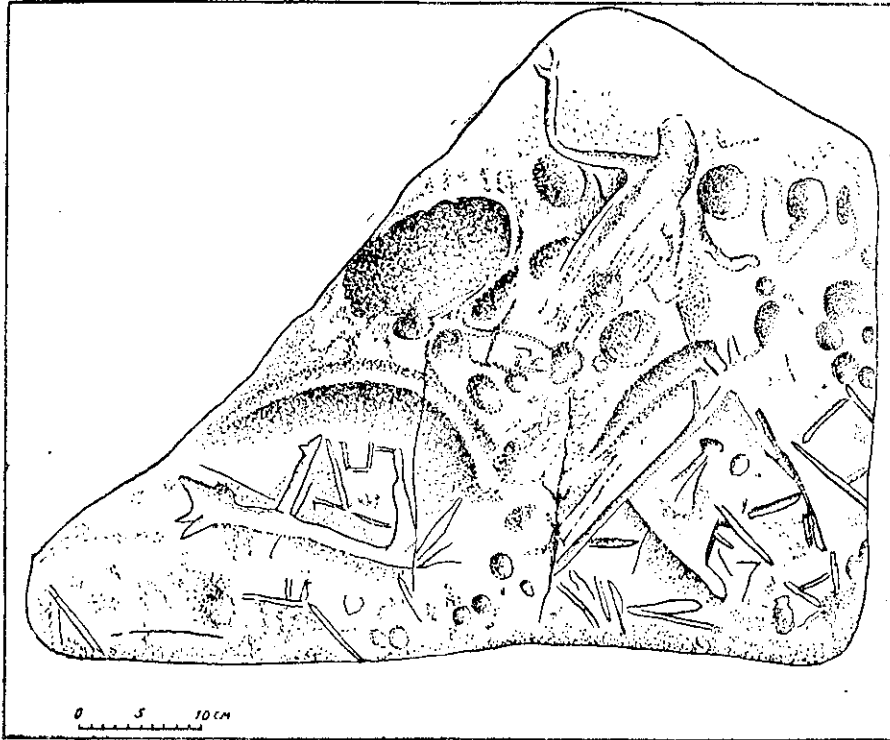

Рис. 7. Група зображень з фігурами вовка (?) та людини.

ків. Одного з них в перекинутому вигляді вміщено в штучно протертому заглибленні, до якого примикають заглиблення менших розмірів. Над заглибинами і фігурами тварин адорує людська постать — мисливець-заклинатель.

Мисливсько-магічний характер зображень п'ятої групи навряд чи може викликати сумнів. На рис. 6, очевидно, зображені знайомі уже нам ловецькі загони. На зображеннях рис. 7 можна припускати, що передані магічні дії, де поруч з людською фігурою зображені вовчі ями і тварини, оточені ловецькими пристроями.

За змістом до п'ятої групи слід віднести і зображення у „гроті собаки“ (рис. 8), проте стилістично ці зображення швидше примикають

¹ Сліди фарби збереглися на деяких зображеннях цієї і шостої груп, що відокремлює їх від чотирьох пізніших.

до попередньої групи. Так, рисунок собаки характерний, але схематизований. На інших рисунках грота, на нашу думку, передані ловецькі пристосування і лукоподібні самостріли.

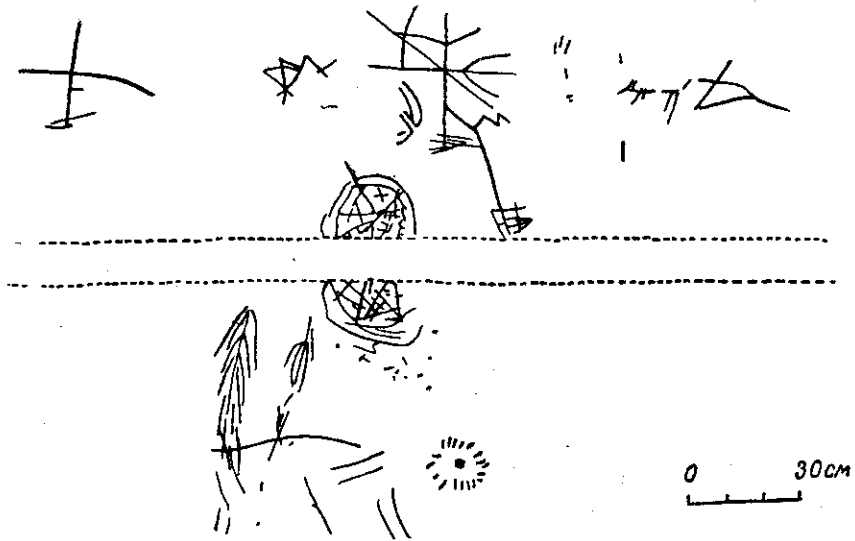

Рис. 8. Схема зображень у „гроті собаки“.

Зміст, стилістичні особливості і окреме місце в локальній еволюції зображень Кам'яної Могили дають підставу п'яту групу датувати донеолітичним часом, можливо, досить давнім часом епіпалеоліту. На поселенні, що знаходиться поруч з Кам'яною Могилою, південніше озера-стариці, досліджено кілька горизонтів, які належать до цього часу. Проте прямих археологічних підтверджень для такого припущення ми досі не маємо.

Шосту групу становлять основні зображення західного грота — „грота мамонта“. Це — реалістичні, широкими площинами протерті в глибину пісковика зображення биків (рис. 6, 9, 10). Копійовані тут естампажі нерідко погано передають фактуру рогів — при публікації їх не було взято до уваги, що в деяких місцях зображень випали куски породи (ріг крайньої правої тварини на рис. 9; верх правого рогу задньої тварини на рис. 10), що дало привід деяким дослідникам у цих зображеннях вбачати не фігури биків, а оленів, козлів тощо.

Одна з груп, на якій зображено чотири тварини, яскраво передає сцену оборони: бики обернуті рогами назовні, а хвостами — всередину композиції.

На фігурах тварин видно чашовидні заглиблення (які, очевидно, відтворюють рани), а в одному випадку — якесь довгасте знаряддя, можливо спис (рис. 6, 9).

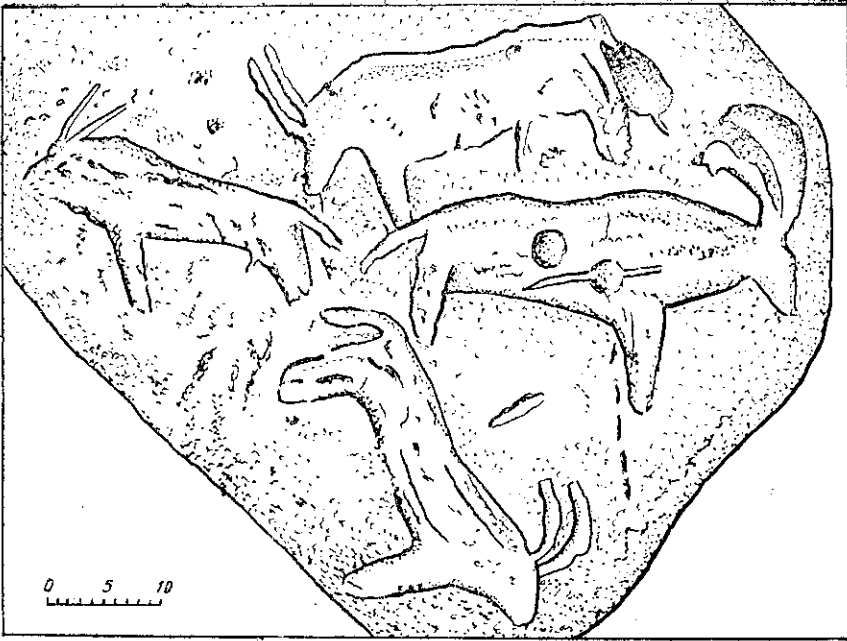

Рис. 9. Група з чотирьох биків.

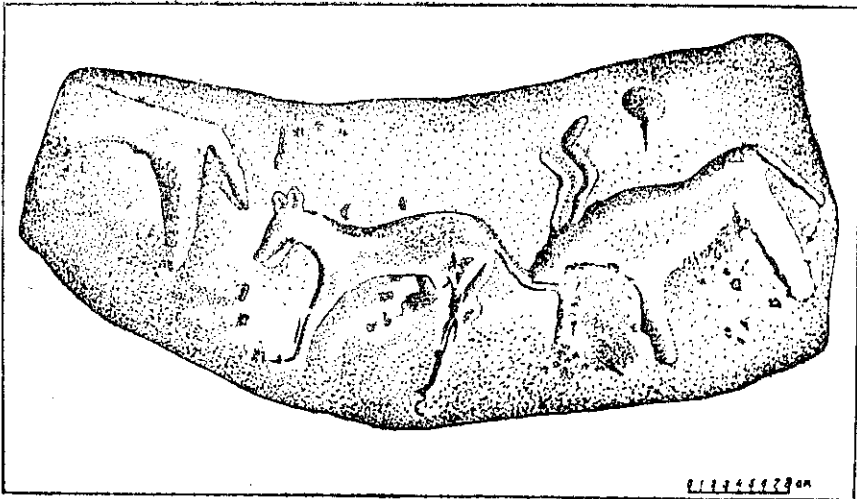

Рис. 10. Бики, що йдуть у ряд.

Друга група зображує великих рогатих тварин — самців і самиць, що йдуть одні за одними. Два цілих зображення і задня частина третього збереглися в первинному положенні на стелі грота (рис. 10). Частина третього зображення бракує через те, що в цьому місці стеля грота обвалилася. Її було знайдено в піску безпосередньо під місцем обвалу, на глибині двох метрів. Виявлені на ній зображення не менш як двох тварин композиційно підходили до зображень на стелі. Попереду цієї групи тварин відкрили велике зображення, в якому О. М. Бадер та інші дослідники вбачають рисунок мамонта (рис. 11).

Ми утримуємося від остаточних висновків щодо визначення природи зображеної тварини. Найвні в літературі спроби інтерпретувати зобра-

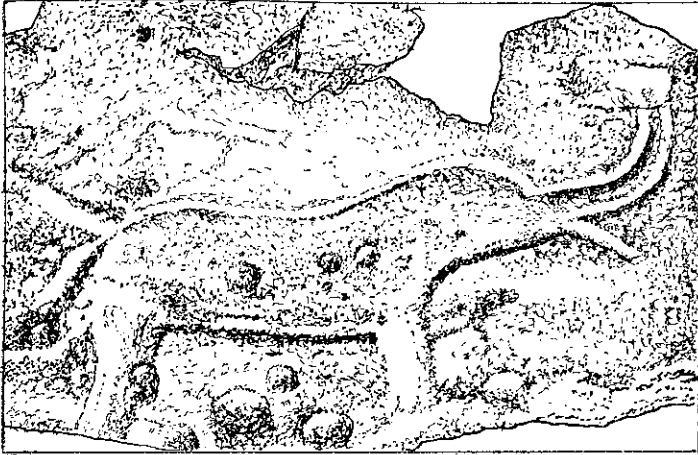

Рис. 11. Зображення мамонта (?) — польова фотографія з гіпсового зліпка.

ження як рисунок великого бика (це зображення більше від інших в три рази) не можуть бути визнані задовільними, оскільки багато деталей фактури зображення не відповідають такій інтерпретації. Вбачати в цьому рисунку зображення мамонта також не можна у зв'язку з композицією зображення — тварина йде попереду інших рогатих тварин. Слід сподіватися, що це питання буде розв'язане внаслідок поглиблених досліджень „грота мамонта“. Цікаво відзначити, що корпус цієї великої тварини має ряд штучних заглиблень, в яких „стирчать“ довгі знаряддя — дротики або списи. Найвність таких знарядь при верхньопалеолітичних зображеннях Західної Європи — явище загальновідоме. Зображення оточене також кількома чашовидними заглибленнями і зображеннями незооморфного походження.

Вся композиція в цілому, з одного боку, оточена рядом насічок, що хронологічно передують довгим ґратчастим огорожам, в які вписувалися згодом групи тварин.

Отже, зображення шостої групи являють собою передстадію зображень попередньої — п'ятої групи. Ці зображення також відбивають

один із етапів мисливсько-магічних уявлень, але стадіально більш давній.

З огляду на зв'язок зображень шостої групи з попередньою (чашовидні заглиблення, розміщення фігур тварин у ряд, що обумовлено характером зображень огорожі-загону, вживання вохри) не слід їх занадто хронологічно розривати. Проте особливості реалістичної манери, властиві зображенням шостої групи, як і більший примітивізм супровідних малюнків, дають підстави відносити ці зображення до палеолітичного, післясолотрейського віку. Про досить пізній вік зображень цієї групи свідчить і безумовний, чітко простежуваний еволюційний зв'язок між всіма групами зображень, крім групи з вершником.

Утилітарно-магічний характер зображень з Кам'яної Могили стверджується рисою, спільною для всіх більш давніх зображень: навмисне псування рисунків наземних тварин і риб шляхом „постукування“ (символічне „вбивання“ об'єктів ловецтва або рибальства, яке передувало реальному трудовому процесу). Отже, ці зображення дають можливість більш поглиблено розуміти найістотніше — умови матеріального життя первісного суспільства, відображені тут у формах, неприступних для звичайного археологічного спостереження. Тому Кам'яна Могила повинна стати предметом не спорадичних, а систематичних і всебічних досліджень. Уже тепер, на основі дослідженого матеріалу, можна зробити і деякі загальніші висновки:

1. Зображення відбивають еволюційний зв'язок різних мисливсько-магічних та рибальсько-мисливських магічних уявлень, чим, певно, відбито суть господарського розвитку трьох періодів: пізнього палеоліту, епіпалеоліту та неоліту.

2. Схематизація зображень є наслідок господарської переваги досконаліших знарядь (загонів, ловецьких пристроїв, ятерів та ін.), що знайшло своє відображення в ідеології первісних людей, в їх художній творчості, де схематичні зображення знарядь відтиснули на другий план натуралістичні зображення тварин.

3. „Капсійський“ характер найдавнішого східноєвропейського образотворчого мистецтва, виявлений в зображеннях Кам'яної Могили, відповідає післяпалеолітичному часу. Подібність зображень Кам'яної Могили із зображеннями капсійського типу була обумовлена подібністю господарських умов, тобто стадіальними причинами. Ця подібність зовсім не пов'язана з будь-якими формами міграції з провінції капсійської палеолітичної культури, або входженням півдня Східної Європи в так звану капсійську культурну провінцію, як це твердять інші дослідники.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

О НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ КАМЕННОЙ МОГИЛЫ

Резюме

Статья посвящена раскрытию содержания и хронологическому расчленению наскальных изображений из многочисленных гротов известной Каменной Могилы, находящейся севернее г. Мелитополя.

Автор различает позднейшие палеолитические, эпипалеолитические, ранние и более поздние неолитические изображения. Кроме них, отмечены и изображения довольно позднего времени. Основные хронологические группы изображений различаются по размерам, технике нанесения, стилю и содержанию. Смысловая основа изображений обусловлена идеологическими представлениями производственной магии. Древнейшие изображения отражают расцвет охотничьей магии, более поздние — преобладание рыболовческой магии, а самые поздние — ловлю животных и, возможно, их приручение.

Указанные группы в формах сложной взаимосвязи отвечают изменениям, связанным с развитием хозяйственной основы.
